

ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕДЕГИ МАДАНИЯТТУУЛУК

ИСИРАЙЛОВА А.М.

izvestiya@ktu.aknet.kg

Илимий адабияттарда, сөздүктөрдө сүйлөшүү этикети түшүнүгү эл аралык баарлашууда эске алууну талап кылган маанилүү маселе катары окумуштуулардын эбактан бери кызыктырып келе жатканы байкалат. Изилдөөчүлөрдүн дээрлик баары (А.А.Акишина, Л.А.Веденская, Е.М.Верещагин, В.Е.Гольдин, В.Г.Костомаров, Л.П.Крысин, Е.И.Пассов, Н.И.Формановская ж.б.) ”этикет” деген сөздүн өзү француз королевствосунда Людовик XIV бийликте турган мезгилде королдун кабыл алуусуна келген коноктордун колуна атайын жүрүм-турум эрежеси жазылган карточка карматуу талабынан келип чыккандыгын бир добуштан белгилешет. Дал ошол карточка (этикетка) сүйлөшүү этикетинин илимий-прикладдык негизинин жаралышына негиз болгон. Кайсы тилде болбосун сүйлөшүү этикетинде ошол тилдин ээси болгон элдин улуттук өзгөчөлүгү ачык байкалат. Анткени сүйлөө формуласы элдин жашоо образы, дүйнөтаанымы, салт-санаасы менен байланышта туруктуу калыпка салынат.

Сүйлөө этикетине таандык улуттук өзгөчөлүккө бул проблеманы изилдеген окумуштуулар гана эмес, дегеле сөз жана сүйлөө маданиятын изилдөөчүлөрдүн дээрлик баардыгы кайрылышкан. Бул көрүнүш XX кылымдын 60-жылдарынан баштап бөтөн тилди окутуп-үйрөтүүнүн мекен таануу аспектиси аркылуу да өзгөчө актуалдуулукка ээ болгондугун байкоо кыйын эмес. Мындай багытты негиздөөчүлөрдүн: “Язык, будучи одним из основных признаков, выражает культуру народа, который на нем говорит, т.е. национальную культуру. Поэтому преподавать иностранный язык можно и нужно не только как новый код, как новый способ выражения мыслей, но и как источник сведений и национальной культуры народа – носителя изучаемого языка”¹, – деген пикири айтылган пикирдин аргументи боло алат. Ушул мезгилден баштап чет тилдерди үйрөтүү багытындагы изилдөөчү методисттер бөтөн тилди мыкты билүү мыкты сүйлөөгө кепил боло албай тургандыгын, тилди элдик маданият таануу менен тыгыз байланышта үйрөнүү маселесине олуттуу маани бере баштаган. Ошону менен бирге баарлашуунун эффективдүүлүгү жалаң гана вербалдык каражаттар менен чектелбей, вербалдык эмес каражаттарга, паралингвистикалык, кинесикалык факторлорго да көз каранды экендигин аныкташкан.

Ал эми сүйлөшүү этикети улуттук тилдин лингвистикалык эле эмес, паралингвистикалык өзгөчөлүктөрүн да билүүнү талап кылат. Айталы, саламдашуу салты боюнча эле ар түрдүү жесттерди байкоого болот. “Китайцы в прежние времена, встречая друга, пожимали руку себе самому, лапландцы трутся носами, молодой американец приветствует приятеля, хлопая его по спине, латиноамериканцы обнимаются, французы целуют друг другу щеку, ...в Японии не принято здороваться за руку и.т.п.”¹. Ошол эле учурда мындай улуттук өзгөчөлүктөр тарыхый жактан өзгөрүлмөлүү экендигин да адистер көз жаздымда калтырган эмес. Сүйлөшүү этикетине таандык кыргыз тилиндеги улуттук өзгөчөлүктү эки тематикалык: учурашуу жана кайрылуу кырдаалында карап көрөлү.

Учурашуу жана саламдашуунун улуттук өзгөчөлүгү

Сүйлөшүү этикетиндеги улуттук өзгөчөлүк айрыкча учурашуу жана саламдашуу кырдаалдарында ачык көрүнөөрүн изилдөөчүлөр бир добуштан белгилешет. “Национальная специфика речевого этикета наиболее ярко проявляется в приветствиях, которыми обмениваются люди при встрече. Обычай приветствовать друг друга имеет глубокие исторические корни и отражает особенности быта конкретного народа. Например, древние египтяне, спеша по делам фараона, обменивались на ходу фразами “Как вы потеете?”, а древние греки восклицали “Радуйся”. Жители современной Греции выражают свое пожелание более конкретно – “Будь

¹ Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Русский язык, 1976. – С.3.

¹ Интернет-сайт: www.ronl.ru/referaty/azikovedenie/22124/. 01.02.2010.

здоровым!”, **индейцы навахо** утверждают “Все хорошо”, а **арабы** призывают “Мир с тобой!”². Белгиленген улуттук өзгөчөлүктөр менен бирге туруктуу формулар ар түрдүү болсо да, сүйлөшүү этикетине таандык бир нече **жалпы** белгилери бар. Жаш курагы боюнча улуу-кичүү; жыныстык белгиси боюнча аял-эркек, коомдогу социалдык ролу боюнча – эл-башчы (жетекчи), башкаруучу-кызматкер, билимдүүлүгү боюнча – интеллигент-интеллигент эмес, жашоо орду боюнча – шаардык-айылдык, тарбия деңгээли боюнча – адептүү-адепсиз, этномаданий билгичтиги боюнча–нарктуу-нарксыз ж.б. белгилерде улуттук өзгөчөлүктөр ачык көрүнөт. Конкреттүү мисалдарга кайрылалы.

Учурашуудагы сүйлөшүү этикети биринчи кезекте **улуу-кичүү**, демек, коммуниканттардын *жаш курагын* эске алуу белгиси бардык улутка таандык. Жалпы адамзатка тиешелүү бул нравалык маселе, ар бир конкреттүү этностун жашоо образына ылайык, ар кандай деңгээлде сүйлөө адебин жөнгө салууга багытталган. Азыркы мезгилде кыргыздар бир кылымга тете орус эли менен бир коомдук системада канатташ жашаганына байланыштуу расмий чөйрөдө «*саламатсызбы, саламатсыздарбы, саламатсыңбы?*» - деген учурашуу формуласы орус тилиндеги «*здравствуйте, здравствуй*» деген сөздөрүнүн котормосу катары колдонуп, кадимкидей калыптанып калганына карабай, анын түпкү улуттук теги башкача болгондугун көркөм чыгармаларда чагылып келет:

- *Ассалоому алейкум, баатыр аба! Күүлүү-демдүү турасызбы?! - Качыке кош колдоп көрүштү. Карыя түксүйгөн кашын серпе кызыл жээк көзүн бардап, саамга тигилди. Кайраның эс-акылын жоготбоптур, тааныды. Кубанып күйшөлдү:*

- *Ии, адам ээй! Кел-кел. Эл журтуң аманбы?* – деп, кобурай обдулганда үй кызматындагы адам чепкенин алып жаап, олтурууга сүйөмөлөдү. – Чакырт! – кимдидир, – дасторкон мында жайылсын...¹ (астын сызган – А. И.)

Учурашуу кырдаалы эркек кишилердин (айтылуу Ормон хандын атасы Ниязбек менен саяк уруусунун башчыларынын бири эсептелген Качыке) жаш курагын, алардын эл башчысы катары сүйлөшүү этикетин чагылдырып турат. Биз буга чейин белгилегендей, саламдашуу үчүн улуу кишиге кайрылып жаткан адресант туугандык байланышты туюндуруучу лексика – «*аба*» деген сөзгө кошо «*баатыр*» деген сөздү кошуп салам айтты. Кыргыз эли дүйнөлүк тарыхта жоокер эл катары, сыйлуу эл башчыларына «*баатыр*» деп кайрылгандыгы менен өзгөчөлөнүп турат.

Экинчиден, ушул эле учурашууда сүйлөшүү этикетинин дагы бир белгиси – эл башчыларына таандык этномаданият боюнча карыя өзүнөн кичүү адамдын жеке амандыгын, үй-бүлөсүн же анын ден-соолугун сурабастан, ал башчылык кылган **эли-журтун** биринчи орунга койду. Бул учурда коммуниканттардын коомдогу **социалдык абалы** сүйлөө этикетин жөнгө салганы ачык көрүнүп турат. Учурашууга келген адамды «*кел*» - деп тосуп алуу да түрк тилдүү элдерге, анын ичинде кыргыз элине таандык этикеттерден болуп эсептелет. Бул меймандостуктун белгиси катары коноктун келишин колдоо, жакшы кабыл алуу мамилесин билдирет.

Изилдөөчүлөр² чыгыш өлкөлөрүндө сүйлөшүү этикети жыныстык белги боюнча Европа өлкөлөрүнөн кескин айырмаланарын белгилешет. Кыргыз тилинде учурашуу этикетинде адамдын жаш курагына гана эмес, жыныстык айырмачылыгына да чоң маани берилет. «Ассалоому алейкум» - деген формула эркектер менен учурашууда гана колдонулат да, башка түрк тилдүү коншулаш элдерден (өзбек, уйгур, түркмөн) айырмаланып, ургаачыларга жаш курагына жараша улуу кишилерге: «*арыбаңыз*»(кээде бир тыбышы түшкөн абалда – *арбаңыз*), «*жакшысызбы*», «*амансызбы*», «*күүлүү-демдүүсүзбү*», теңтуштарга: «*кандай*», «*кандайсың*» «*амансыңбы*», «*салам*» - деген моделдер кеңири кездешет.

Тааныш короонун тушуна токтоп, энтиккеними басып алууга папирос чектим. Аны бат эле өчүрүп сигнал бердим. Бирок Аселдин ордуна ичигин жамынып, апасы чыкты. Мен тепкичке түшүп, сыпайы саламдаштым:

- *Арыбаңыз, апа!*

² Караңыз: Речевой этикет в межнациональном общении// Интернет-сайт: <http://translations.web-3.ru/intro/cultures>. – С.5.

¹ Осмоналиев К. Көчмөндөр кагылышы. – Бишкек, 1993. – 8-б.

² караңыз: Лингвострановедческий аспект преподавания русского языка иностранцам / Под ред. Верещагина Е. М., Костомарова В. Г. – М., 1974; Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977.

- *Ии, шүмшүйүп келген сен белең? – деди апасы түксүйө тиктеп*³

Саламдашуу моделинде камтылган мазмун жалаң эле коммуникациялык милдет аткарбастан, элдин жашоо образынын өзгөчөлүгүн да даана чагылдырат. Бул тууралуу изилдөөчү монголдордун саламдашуу этикетине мындайча таң калат: «Ал эмес шаардык эле монголдор эмгиче бири-бири менен көчмөн-малчылардай: «Көч кандай?» «Мал аманбы?» - деген саламдашуу жалпы сурашуу болсо, Монголиядагы саламдашуу жыл мезгилине жараша өзгөрүп турат. Күздө «Күз берекелүүбү, мал семизби?» - десе, кышта – «Кандай кыштап жатасыңар?», жаздын келиши менен «Жазды аман-эсен тостуңарбы?» - деп саламдашат. Ушундай эле көрүнүштү адыгейлерден жолуктурууга болот. Алардын саламдашуусунда адамдын жаш курагы, жынысы, кесиби эле эске алынбастан, учурашуу мезгилинде ээрде олтурганына же олтурбаганына карата өзгөчөлөнөт»¹. Моңголдор менен кыргыздардын жашоо образынын окшоштугунан келип чыккан саламдашуу окшоштугу менен адыгейлердин этикетиндеги көп түрдүүлүк биздин да улуттук өзгөчөлүк экендигине төмөнкү мисал күбө:

Ыбрайым аттан түшүп, кош колдоп салам айтты:

- *Ассолоому алейкум, бай.*

Жылкычылардын баарын «бай» деп коер адаты эле.

- *Алеки салам, - деп Танабай токтоо учурашты.*

- *Мал-жан аманбы? Жылкы кандай, Танаке, өзүңөр жакшы жатасыңарбы?...*

- *Шүгүрчүлүк.*

- *Арыбаңыз, Жайдар байбиче. Аман-эсен турасыңарбы? Байыңызды жакшы багып жатасызбы?*

- *Амансыздар... Жогору чыккыла, төргө (астын сызган. – А.И.) өткүлө*².

- Мисалдан көрүнүп тургандай, жогорудагы саламдашуу биз буга чейин сөз кылган кырдаалдан айырмаланат. Анткени мында **кесиптик белги** (малчылык) да, жыныстык белги да эске алынды. Башка көчмөн элдер сыяктуу эле турмушта малчылык өмүр кечирүүнүн негизги каражаты болгондуктан, «Мал-жан аманбы?» – деген саламдашуудан байкалгандай, адам менен малдын аمانдыгы параллель коюлуп турганы элдин жашоо образына байланыштуу пайда болгон этикеттик формула. Ошол эле учурда байлык топтоонун, тың жашоонун негизги булагы да мал эсептелингендиктен, малдуу адам «бай» эсептелинген.

- Натыйжада бул туруктуу формула эки мааниде: бири – көңүл көтөрүү (комплимент), экинчиси – баш ээсине (үйдүн ээси) карата айтылуучу сый эпитет катары колдонулушу кыргыздын элдик маданиятына негизделген. Анткени «В микросистеме речевого этикета собраны национально-ментальные стереотипы коммуникации»¹. Улуттук менталитетке тиешелүү дагы бир көрүнүш конокту **төргө** олтургузуу. Демек, бул учурда конокко орун берүү, аны олтургузуунун элдик маданияты сүйлөшүү этикетиндеги **мейкиндик** белгиге негизделген.

Учурашууда “арыбагыла” деген формула аял-эркек аралаш турганда жалпы саламдашуу катары колдонулуп, андан кийин эркекке таандык саламдашуу кол беришип учурашуу аркылуу ишке ашуусу мүмкүн.

- *Арыбагыла, - деди бейтааныш адамдар.*

- *Кандай жатасыңар? – деди Сейдакмат.*

- *Шүгүр. Аман-эсен жатабыз...*

³ Айтматов Ч. Үч томдон турган чыгармалар жыйнагы. Т.2. – Фунзе, 1982. – 431-б.

¹Интернет-сайт: <http://translations/web-3.ru/intro/cultures/> Речевой этикет в межнациональном общении. 1.02.2010.

² Айтматов Ч. Үч томдон турган чыгармалар жыйнагы. Т.1. – Фунзе, 1982. – 88-б.

¹ Зубарева А.А. Формулы русского речевого этикета: социолингвистическое исследование: Автореф. дисс.канд.филол.наук. – Пермь, 2007. – С.3.

Улуттук өзгөчөлүктөрдүн бири, **жыныстык белгиге** ылайык, эркекке башка, аялга башка учурашуу моделинин колдонулгандыгында.

- *Ассалоому алейкум, аксакал. Арыбаңыз, байбиче.*

*Келген кишилер Момун чал, кемтир менен учурашып туруп калышты.*²

Кыргыз элине таандык дагы бир өзгөчөлүк дайыма ал-абалды сурашкан учурда «шүгүр», «жакшы» деген жооп бериши сүйлөшүү этикетинин негизги эрежелеринен болуп эсептелет. Мындай көрүнүш улуттук мүнөздүн топуктуулугу, сабырдуулугу менен шартталат. Ал эми илимий адабияттарда мындай топуктуулук бардык элге таандык эмес экендигин далилдеген фактылар кездешет: «Чехам свойственно жаловаться на наличие трудностей и даже намеренно приукрашивать их: «Быть бы вам в моей шкуре, тогда бы вам не поздоровилось»³. Тескерисинче, кыргыз элинде адам канчалык ооруп турган учурда да алын сурап баргандарга «жакшымын» деп жооп берген. Өз түйшүгүн башка адамга билдирбөө маданияттуулук эсептелген, ошондуктан «жаман» деген сөздү колдонуу элдик этикетке туура келген эмес. Ошого жараша элде оорулуу адамдын алын суроонун да элдик эрежеси иштелип чыккан. Ал эреже боюнча оорулуунун абалын эртең менен суроо эрежеси түштөн кийин оору күчөөрүн билген элдик байкоого негизделген.

Бөтөн тилди окутуу процессин интенсивдештирүү методикасы боюнча кийинки изилдөөлөр⁴ анын тилдик системасын толук билүүнүн зарылчылыгы жок экендигин ырастады. Баарлашуу билгичтигине ээ болуу үчүн бөтөн тилдеги даяр фраза, туруктуу сөз айкаштарын, коммуникациялык модель, учкул сөздөрдү практикада колдоно билүү бир топ натыйжалуу болуп чыкты. Методика илиминдеги дал ушул дүйнөлүк тенденцияга ылайык, биздин терең ишенибизде, кыргыз тилин орус тилдүү чөйрөдө окутуу процессинде техникалык адистикке ээ болуучу студенттерди сүйлөшүү этикетине үйрөтүү азыркы мезгилдин талабы болуп эсептелет. Анткени сүйлөшүү этикетинин негизинде тилдин фундаменталдык функциясы – баарлашуу, пикир алмашуу, сүйлөө адебин өздөштүрүү жатат. Ошондуктан техникалык жолдордо студенттерди кыргызча сүйлөө этикетине үйрөтүү мамлекеттик тилди окутуунун негизги максатына жетүүгө, аларды коомдук чөйрөдө баарлашуу маданиятына үйрөтүү менен бирге коммуникациялык компетентүүлүгүн камсыз кылууда маанилүү роль ойнойт.

² *Айтматов Ч.* Үч томдон турган чыгармалар жыйнагы. Т.2. – Фунзе, 1982. – 86-б.

³ Караңыз: Интернет-сайт: <http://translations/web-3.ru/intro/cultures/> Речевой этикет в межнациональном общении. 1.02.2010.

⁴ Русский язык в языковом и культурном пространстве Европы и мира: Человек. Сознание. Коммуникации. Интернет. // Материалы Международной научной конференции. – Варшава, 2006. – 10–14 мая.

